

Sokrates og komedien

af Chr. Gorm Tortzen

I den danske nyoversættelse af *Platons Samlede Værker* er Sokratesskikkelsen og dens rolle berørt ud fra flere synsvinkler, men hele tiden som en del af de sokratiske forfatteres litterære univers.¹ Sokrates optræder imidlertid også i en anden litterær genre, den attiske komedie fra sidste tredjedel af 400-tallet, altså længe før sokratikernes tid – hvis vi går ud fra, at de skrev deres dialoger mellem 400 og 350 f.Kr. Uden på nogen måde at være mere 'historisk korrekt' giver komedien et interessant indblik i den athenske offentligheds billede af Sokrates og af den opmærksomhed, som hans person må have vakt, og som i 25 år gang på gang gjorde ham til skydeskive for stiklerier og direkte angreb. Som det vil fremgå nedenfor, er det netop personen og ikke så meget hans filosofiske synspunkter, der interesserer komedieforfatterne. De attiske komedier var flygtige litterære størrelser, og kun et fåtal af de flere hundrede stykker, der gennem årene blev indleveret til konkurrencerne, overlevede den første og eneste opførelse. I løbet af oldtiden mindskedes de bevarede komediers antal yderligere, ikke mindst fordi Aristophanes blev den foretrukne repræsentant for genren, men mange af de ellers tabte komedier er bevaret i korte citater i anden litteratur, og her omtales Sokrates flere gange. Det er derfor muligt at sammenstykke et (ganske vist temmelig fragmenteret) billede af ham i 400-tallets attiske komedie og på den baggrund at foretage nogle sammenligninger med Sokratesskikkelsen i Platons og de andre sokratikeres værker.

1. Særligt i *Platons Samlede Værker i ny oversættelse* (PSV) IV s. 7-42, hvor Rasmus Sevelsted og jeg har skrevet om *Platon og dialoggenren*.

Aristophanes' *Skyerne*

For eftertiden er den mest berømte fremstilling af Sokrates før Platon uden tvivl den, som findes i Aristophanes' komedie *Skyerne*. Stykket blev opført ved De Store Dionysiske Fester i foråret 423 f.Kr., men Aristophanes måtte til sin store fortrydelse se sig slået af konkurrenterne Kratinos og Ameipsias, og den overleverede version viser klart, at den er en revideret udgave af stykket, som Aristophanes har ment var for godt til at blive glemt. Hvornår revisionen er foregået, er uvist, måske mellem 421 og 418. Det er også uklart, om revisionen kun omfatter den sidste del af stykket, eller om der også er sket ændringer i de første scener. Efter al sandsynlighed blev den reviderede komedie aldrig genopført i Aristophanes' levetid, men må have cirkuleret i læsende kredse i Athen, måske sammen med den første version.² Da Platon et par generationer senere (i 380'erne?) i sin gendigtning af *Forsvarstalen* lod Sokrates referere til *Skyerne*, var det en af disse versioner, sandsynligvis den anden, som hans læsere kunne have kendskab til, og som Platon tydeligvis forudsætter bekendt.

Kun de færreste af læserne kan have oplevet stykket eller samtidens holdning til den sære mand, som karikaturen er en følge af. *Figuren* Sokrates' polemiseren mod skildringen af ham (som ikke har noget modsvar i Xenophons *Sokrates' Forsvarstale*) bliver derved for den oprindelige Platonlæser og for os i realiteten en tekst, der polemiserer mod en anden tekst – ikke hvad Sokrates sagde i retten. *Forsvarstalens* udlægning af Sokrates i *Skyerne* indledes med disse ord:

Det er rimeligt, at jeg først forsvarer mig mod de første løgnagtige anklager man rettede mod mig, og mod de første anklagere, for derpå at vende mig mod de senere anklager og dem, der har fremført dem. I har jo gennem mange år hørt mange forskellige mennesker anklage mig uden at sige noget som helst sandt. Dem er jeg mere bange for end for Anytos og hans medanklagere, selvom de også er farlige. Men de andre er farligere, mine herrer; de har jo haft tag i jer fra barnsben og forsøgt at overbevise jer med deres grundløse anklager om, at der findes en sofist ved navn Sokrates, der spe-

2. K.J. Dover: *Aristophanic Comedy*. Berkeley 1972, side 103-105 har en kort, velargumenteret gennemgang af den spegede sag.

kulerer over fænomener på himlen, undersøger hvad der er under jorden, og forsøger at gøre sort til hvidt. Det er dem, der har udspremt disse rygter, mine herrer athenere, hvis anklager er farlige for mig. For når folk hører disse rygter, mener de, at folk der undersøger den slags ting, heller ikke tror på guder.

For det andet er disse anklagere talrige, og de har allerede anklaget mig i lang tid, for slet ikke at tale om at de henvendte sig til jer i den alder, hvor I var lettest at overbevise – nogle af jer var rene børn, andre teenagere. De fremførte deres anklager, uden at den anklagede var til stede og kunne tage til genmæle. Det allermest urimelige er, at det er umuligt at kende eller nævne deres navne – medmindre der da er tale om en komediedigter.³

Sokrates sammenfatter lidt senere den påståede generelle anklage fra ‘mange forskellige mennesker’ i det anklageskrift, som han med stor retorisk effekt forfatter mod sig selv, idet han på dette sted i talen helt lader ude af betragtning, at hans forbindelse med personer som Kritias og Alkibiades i de efterfølgende årtier kunne have haft en langt større indflydelse på demokraternes holdning til ham end en over 20 år gammel parodi, der i øvrigt var en fiasko.⁴ Man må som sagt ikke glemme, at Platons skrift er rettet til læsere, for hvem disse begivenheder ligger to generationer tilbage, og at de færreste selv har oplevet Sokrates i 420’erne.

Bortset fra Chairephons ikke nærmere daterbare besøg i Delphi omtaler Sokrates i Xenophons version af forsvarstalen kun begivenheder inden for de sidste år, under belejringen af Athen, og der er ingen referencer til komedien. Hos Platon lyder det fingerede anklageskrift:

-
3. 18a-d. Fernando Santoro: ‘La citation des *Nuées* dans l’ *Apologie de Socrate* de Platon’ (side 193-206 i André Laks et Rossella Saetta Cottone (edd.): *Comédie et Philosophie. Socrate et les Présocratiques dans les Nuées d’Aristophane*. Paris 2013) har en meget grundig gennemgang af *Forsvarstalens* ordlyd i dette afsnit. Hans formål er imidlertid at påvise, at ‘l’*Apologie* est beaucoup plus proche d’une pièce comique ou métacomique que ce que nous avons l’habitude de penser’, og han kommenterer ikke, hvorfor dommerne i retssalen skulle kunne huske Aristophanes’ stykke.
 4. Om Alkibiades og Kritias og deres forhold til Sokrates se PSV II, side 15ff, 319f, 467f, bind IV, side 28, 528.

‘Sokrates er skyldig i følgende forhold: Han spilder sin tid med at undersøge det der er under jorden og på himlen, han gør sort til hvidt, og han underviser andre i disse kunster.’ Sådan omtrent må anklagen lyde. Det svarer jo til, hvad I har set i Aristophanes’ komedie, hvor en person ved navn Sokrates svæver rundt i luften og påstår, at han spadserer på skyerne, mens han vrøvler om en hel masse andre ting, som jeg slet ikke har forstand på.⁵

Denne udlægning af Sokrates’ virke og dens påståede indflydelse på det intellektuelle liv i Athen i midten af 420’erne og fremefter har i den grad påvirket eftertiden, at man let overser to væsentlige ting: (1) at *Forsvarstalen* ikke gengiver, hvad Sokrates sagde, men med Martin Schanz’ præcise formulering, ‘dass dieses Werk eine Schöpfung Platons ist’,⁶ og (2) at hovedpersonen i stykket *ikke* er Sokrates, men en snu gammel bondeknold, der vil bruge alle kneb for at undgå at gå fallit. Det nedenstående referat er på sin vis en videreførelse af denne fokusering på Sokrates, helt i Platons ånd.⁷

Skyernes handling er enkel:⁸ En aldrende bonde fra Kikynna langt ude i det centrale Attika (senere får vi at vide, at han hedder Strepsiades ‘ham der kan sno sig’) er ved at blive ruineret af sin teenagesøn, hvis mor er af fornem afstamning og har insisteret på, at deres søn skal hedde noget med *-hippos*, hest, hvilket signalerer athensk overklasse. Selv mener faderen, at han skal opkaldes efter hans families fornemste dyd *pheidos*, sparsommelighed, og kompromiset bliver det absurde navn Pheidippides ‘Sparehest’. Sønnen slægter tydeligvis mest sin mødrene side på og har forgældet huset ved indkøb af dyre heste og spil på

5. 19b-c.

6. Martin Schanz: *Sammlung ausgewählter Dialoge Platons. Drittes Bändchen* Apologia (Leipzig 1893); heri det stadig meget læseværdige kapitel III: *Die Apologie ein fiktives Werk*.

7. Den bedste introduktion til *Skyerne* er stadig K.J. Dovers uovertrufne kommentar *Aristophanes The Clouds*. Oxford 1968.

8. Der findes udmærkede oversættelser af alle Aristophanes’ komedier (alene *Skyerne* er oversat seks gange til dansk: J. Krag 1825, Johs. B. Koch 1896, Vilhelm Andersen 1934, Ole Thomsen 1982 og 2002, Kai Møller Nielsen 2005), men fælles for dem er, at de ofte er nødt til at afvige temmelig meget fra den græske ordlyd for at virke efter hensigten på den danske læser. Jeg har derfor selv oversat tekstbidderne til et tekstnært, men desværre temmelig upoetisk dansk.

væddeløbsbanen. Den bekymrede far har ved stykkets begyndelse fået en idé: Sønnen skal meldes ind i den nye skole 'de kloge sjæles tænketank' eller 'problematorium' (*phrontisterion* vers 94), som personerne på scenen kan skimte i det fjerne, inde i Athen. Her kan man nemlig lære, at himlen er en ovn, som vi er indeni – og frem for alt den viden, som Strepsiades har brug for: at lære at gøre den svagere sag til den stærkere ('sort til hvidt'), kort sagt at vinde en uretfærdig sag i retten (v. 99). Skolen ledes af Sokrates og Chairephon (104). Komediens særlige logik får ikke tilskuerne til at spørge, hvor Strepsiades mon kender Sokrates fra.

Allerede fra begyndelsen beskrives Sokrates' skole Phrontisteriet altså som et sted, hvor der undervises i to fagområder: naturfilosofi og fordrejning af sandheden til eget bedste. Strepsiades kalder skolens elever 'gode og redelige *merimnophrontistai*' ('spekulatører', af Ole Thomsen gengivet med det vidunderlige ord 'astrosofister'), mens Pheidipides slet og ret afviser dem: 'Bvadr! De er det rene skidt, det *ved* jeg. Du mener de forbandede, blege, barfodede fyre – dem hos den fordømte Sokrates og Chairephon' (104).

I sin iver efter at få sin søn til at melde sig til undervisningen giver Strepsiades en detaljeret beskrivelse af undervisningens indhold: I huset bor to argumenter: det stærke og det svage, men det svage kan med fup og fiduser vinde over det stærke – og det er jo lige, hvad der er brug for i den nuværende økonomiske krise. Sønnen nægter pure, han vil ikke være en af de dér blegfise, som man griner ad ovre på væddeløbsbanen, og derfor må far selv gå i skole for at lære, hvordan man afværger bankerotten ved næste termin.

I næste scene møder Strepsiades først en anonym student, som modvilligt lader den gamle bondeknold få den første introduktion til de højere materier, der primært dyrkes indendørs, fordi studenterne ikke så godt tåler lys og luft. Studenten refererer fire episoder, som netop har udspillet sig: Chairephon havde en loppe, som sprang fra hans øjenbryn og over på Sokrates, og nu vil de vide, hvor langt en loppe kan hoppe i loppefod. Dyrets to fødder dyppes i voks, og de små støvler vrikkes af, hvorefter afstanden kan måles (v. 143-153). Der kan vist ikke være tvivl om, at den relativistiske virkelighedsopfattelse, som udtrykkes i Protagoras' '*Homo-mensura*-sætning' er en forudsætning for løjerne i dette tableau. Det næste problem for de to i phrontisteriet drejer sig om naturhistorie: Kommer myggens summen ud af dens mund eller af dens røv? Aristophanes' forkærlighed

for latrinære vittigheder fornægter sig ikke, og svaret er naturligvis det sidste: Lyden skyldes akustiske forhold i myggens snævre bagparti (156-168). Det tredje eksempel på ligegyldige og helt unyttige naturvidenskabelige undersøgelser leveres af Sokrates, der forleden stod og glandede med åben mund for at studere Månen, hvorefter en gekko sked ham i munden (169-174). Sidste eksempel på skolens særlige pædagogik er hentet fra en scene dagen før: De havde ikke noget at spise om aftenen, Sokrates strøede aske ud på bordet, tog et stegespyd og bøjede det som en passer – og huggede en kappe henne fra sportspladsen (176-180). Vittigheden består selvfølgelig i opbygningen af en forventning om en magisk løsning (at asken bliver til brød), men ender i en anklage for tyveri. Strepsiades bliver helt overbevist af disse prøver på uendelig visdom og melder sig straks ind på skolen.

Herefter præsenteres han (184-215) for krumbøjede studenter, der beskæftiger sig med 'jordens skat' og får øje på instrumenter til astronomi og korttegning. I Strepsiades' (og formentlig også i tilskuernes) øjne det rene pjat og tøjeri.

Endelig kommer Sokrates selv til syne svævende i en kurv som en anden *deus ex machina*. Han forklarer den forbløffede Strepsiades, at han går i luften og studerer Solen, som ikke kan iagttages ordentligt i de lavere luftlag (223-238).⁹ Men det er jo ikke det, bondeknolden er kommet for. Han lover at betale for undervisningen og sværger ved alle guder. Sokrates belærer ham om, at de traditionelle græske guder slet ikke eksisterer, og at Skyerne udgør den ene del af den nye treenighed, som foruden Skyerne omfatter Kaos og Tungen (424). Skyernes epifani og en længere indvielsesscene følger og gør grin med den

9. Dette afsnit er kommenteret utallige gange. Jochen Althoff har i artiklen 'Sokrates als Naturphilosoph in Aristophanes *Wolken*' i Jochen Althoff (udg.): *Philosophie und Dichtung im antiken Griechenland* (Stuttgart 2007, side 103-120) gjort endnu et (meget detailrigt) forsøg, som grundlæggende intet ændrer ved den almindelige opfattelse af, at komikeren Aristophanes i skildringen af Sokrates plukker fra de mest outrerede synspunkter i samtidens naturfilosofi uden smålig filosofihistorisk hensyntagen til synspunktets ophavsmand. Althoffs afvisning (s. 105) af det alment accepterede *homo-mensura*-tema i loppefodssekvensen virker til gengæld ikke overbevisende. Althoff påpeger den biologiske kendsgerning, at en loppe er ca. 3mm lang, og dens fødder er ikke synlige for det ubevæbnede øje. Derfor handler vitsen ifølge Althoff kun om loppens lidenhed i almindelighed, ikke om dens fødder. Men komedie skal være sjovt og ikke 'korrekt' naturhistorie.

tungnemme bonde og Sokrates, som kaldes *phrontistes*¹⁰ (266), og tilskuerne forstår i løbet af scenen (240-517), at Skyerne er et billede på en evigt fluktuerende 'virkelighed', som kan ændre sig fra det ene øjeblik til det andet.

I vers 359-363 tiltaler Skyerne Sokrates: 'Hil dig, du præst for det allersomfineste vrøvl, sig os, hvad du ønsker. Vi vil nemlig ikke adlyde nogen anden af meteorosofisterne end Prodikos, og det på grund af hans visdom og forstand – og så lige dig, fordi du går rundt med næsen i sky og har øjnene her og der og allevegne i byens gader – og så på bare tæer – og du tåler mange trængsler og ser vigtig ud på grund af os.'¹¹

Strepsiades er kommet for at lære at sno virkeligheden med ord, men Sokrates' undervisning i retorik er mere teoretisk funderet og tager udgangspunkt i grammatiske og metriske distinktioner, hvilket hurtigt udvikler sig til vidunderlig absurd komik og uoversættelige scener. Til sidst må læreren give op: Eleven er uden for pædagogisk rækkevidde, for gammel, for glemsom og for dum (518-793). Skyerne foreslår så, at Strepsiades i stedet for skal sende sin søn i skole, og faderen forsøger igen at overtale ham: 'Du må ikke tale grimt om de dygtige og fornuftige mænd. Det er sparsommelighed der gør, at ingen af dem bliver klippet eller salvet med olie eller går på badeanstalt og bliver vasket!' (833-837). Efter en ophidset diskussion går Pheidippides modstræbende med til at forsøge (794-887), og de to personificerede holdninger Ret og Uret kommer frem på scenen og kaster sig ud i en voldsom ordduel, som Uret naturligvis vinder med ufine retoriske tricks, som Pheidippides ivrigt suger til sig (888-1130).

Efter at have spillet fræk og smart over for diverse kreditorer (1131-1300) opdager Strepsiades nu, at Pheidippides i mellemtiden er blevet lidt for dygtig inde hos Sokrates, særligt da han nu med en ægte sokratiske undersøgelse (*elenchos*) kan bevise, at man må og skal slå sine forældre og begrunder det med, at det er en naturlov, *physis*, som man kan observere hos hanekyllinger, der slås med den gamle hane (1321-1450). Uhyrligheden i dette bevis sættes i relief af en passus i Platons *Lovene*, XII, 945e-946e, hvor den samme ugerning diskuteres ud fra helt andre og mere traditionelle synspunkter.

10. Det samme udtryk bruger den syrakusanske varietédirektør om Sokrates i Xenophons *Symposion* (6.6): 'Nå, så du er ham, de kalder *phrontistes*, Sokrates?'

11. Sml. Alkibiades' beskrivelse af Sokrates, i øvrigt direkte henvendt til Aristophanes, i *Symposion* 221b.

Stykket slutter med, at far og søn forliges og erkender deres fejltrin ved at tro på al den nymodens lærdom om nye guder og smarte argumenter. Sammen sætter de ild på phron-tisteriet og ryger Sokrates, Chairephon og alle studenterne ud (1301-1510).

Aristophanes karikerer uden tvivl den 46-årige Sokrates (ellers ville det ikke være en komedie). Hvis man sammendrager det billede, vi får af ham, må det være følgende:

1. Sokrates har en skole og en del elever, hvoraf Chairephon er den kendteste og den eneste der nævnes ved navn.¹² Der er ingen antydning af, at Chairephon har været i Delphi for at stille sit berømte spørgsmål.¹³ Optagelse i skolen forudsætter en indvielse af studenten.
2. Han er naturfilosof og studerer astronomi, meteorologi, zoologi, geometri osv.
3. Han har afskaffet de traditionelle guder og indført nye (Skyerne, Kaos, Tungen, Hvirvlen og Nødvendigheden), alle symboler på naturfilosofi og retorik.
4. Han går ind for værdirelativisme (loppefoden og Skyerne, der hele tiden forandrer form og aldrig er til at fastholde).
5. Han underviser i sofistiske emner: grammatik, logik og retorik, særligt i at vende den svagere sag til den stærkere (et udtryk som siges at stamme fra Protagoras).
6. Han og hans elever stjæler til livets ophold, går uden sko og i laset tøj og er i øvrigt usøgnede.
7. Hans måde at argumentere på – og ikke mindst Pheidippides' bevisførelse over for den skrækslagne Strepsiades – minder påfaldende om Sokrates' metode hos sokratikerne.

12. Chairephon optræder desuden i Aristophanes' *Hvepsene* (422 f.Kr.), *Fuglene* (414) og i den fragmentarisk overleverede *Årstiderne* (ca. 420-412).

13. Platon *Forsvarstalen* 21a, Xenophon *Forsvarstalen* 14. Aristoteles skal ifølge Plutarch og Diogenes Laertios i *Om filosofi* have hævdet, at *Kend dig selv*-bon mot'et var det, der satte Sokrates i gang med sine undersøgelser, og at Sokrates selv rejste til Delphi (Arist. *Peri philosophias* fr. 1-2 Ross). Det fremgår ikke af Diogenescitatet (2.23), hvorfor Sokrates rejste til Delphi. Se i øvrigt min artikel 'Know thyself – a Note on the Success of a Delphic Saying', s. 302-314 i B. Amden & al. Edd.: *Noctes Atticae* (Festskrift til Jørgen Mejer) København 2002.

Sokrates i andre Aristophanes-komedier

I de øvrige overleverede komedier af Aristophanes spiller Sokrates ingen eller kun en perifer rolle. Det er dog betegnende for hans position i det athenske samfund, at han bliver trukket frem som eksemplet, man ikke bør efterfølge, og med negative, stereotype beskrivelser svarende til dem i *Skyerne*:

Fuglene (opført 414)

Efter at atheneren Peisetairos har vendt sin intrigeplagede hjemby ryggen og grundlagt fuglebyen i luftrummet mellem Himmel og Jord, kommer der gesandter fra de to gamle verdener for at forhandle med den nye stormagt. Gesandten fra Jorden indleder sin tale til Peisetairos med ordene:

Du som har grundlagt denne vidunderlige luftby, du ved ikke, hvor megen respekt du nyder blandt menneskene, og hvor mange elskere af dette land du har. Før du grundlagde byen, gik alle folk rundt og var vilde med Sparta (*lakono-manein*) og var langhårede, sultne og beskidte, sokratiserede (*sokratein*) og gik med knortekæp – nu har de vendt op og ned på det hele og er blevet vilde med fugle (*ornitho-manein*).¹⁴

Koret har senere en kort korsang, der begynder:

I Skyggeføddernes land ligger en sø, hvor den uvaskede Sokrates forfører sjæle (*psych-agogein*).¹⁵

Skyggefødderne er nogle sagnvæsner, der lever i skyggen af deres kæmpefødder og ikke tåler dagens lys. Lidt længere henne i sangen omtales Chairephon derfor også som en flagermus.

14. *Fuglene* 1278-1283. Aristophanes har opfundet de tre fremhævede, meget sigende ord til lejligheden.

15. *Fuglene* 1553-1555 og 1564.

Frøerne (opført 405)

Koret har denne karakteristik af den fornuftige og den ufornuftige mand:

Lykkelig den mand der har en skarp fornuft. Det kan man se af mangt og meget, for når han har overvejet sit synspunkt og truffet den rigtige beslutning, kan han vende hjem igen til glæde for sine medborgere og for sine slægtninge og venner, fordi han er en fornuftig mand. Men det er ikke særlig charmerende at sidde sammen med Sokrates og vrøvle og at forkaste muserne og opgive det allervigtigste i tragedien. Det er et tegn på, at man ikke er rigtig klog, hvis man spilder sin tid med højtravende ord og sludder og vrøvl.¹⁶

Andre komediedigteres fremstillinger af Sokrates

Kallias

Det ældste vidnesbyrd om Sokrates er komikeren Kallias, hvis stykke *Fangerne* (*Pedetai*) blev opført 429, dvs. da Sokrates var ca. 40 år gammel. Fragment 15¹⁷ omtaler Sokrates' påståede samarbejde med tragediedigteren Euripides, og fragmentet er lettest at forstå i den sammenhæng, Diogenes Laertios bringer det i. Derfor et par forbemærkninger om citatet: Mnesilochos er navnet på Euripides' anden søn, men det er uklart, om det metriske citat stammer fra ham, og hvilket drama der i givet fald er tale om. De to samtalepartnere er anonyme. Overleveringen har *semne* 'ophøjet, vigtig' i femininum, og en rimelig forklaring er, at 'du' er tragedien selv, der giver svar på tiltale. *Semnos* er et meget hyppigt ord i *Skyerne* og er med sin dobbeltydighed (guddommeligt ophøjet/menneskelig vigtig, opblæst) måske et almindeligt skældsord brugt mod kredsen omkring Sokrates. Diogenes skriver:

16. *Frøerne* 1482-1489. Nogenlunde samme synspunkt fremføres af Kallikles i *Gorgias* 485c-485e med direkte adresse til Sokrates og de unge fløse, som han sidder og tisker med.

17. Komediefragmenterne citeres efter Kassel & Austin: *Poetae Comici Graeci*.

Man mente, at [Sokrates] samarbejdede med Euripides. Derfor siger Mnesilochos som følger:

Phrygerne er et nyt stykke af Euripides, og Sokrates leverer brændsel til det.¹⁸ Han siger også: 'Euripides har Sokrates-dyvlere' – Kallias siger i *Fangerne*:

' – Hvorfor er du så vigtig og har så høje tanker?

– Det kan jeg godt tillade mig, for grunden til det er Sokrates.'

Og i *Skyerne* siger Aristophanes:

'Han digter tragedier for Euripides; de meget kloge stykker, der er fulde af snak.'¹⁹

Ameipsias

Ameipsias vandt andenpladsen ved De Store Dionysier i 423, samme år som *Skyerne* blev en fiasko i førsteudgaven. Ameipsias' komedie hed *Konnos*, navnet på Sokrates' musiklærer. Det er uvist, om Sokrates spillede en rolle i stykket, men han tiltales således i fragment 9:

Du, Sokrates, den bedste blandt få, blandt mange den største idiot, kommer du nu også her til os? Du er virkelig standhaftig (*karterikos*)! Hvor skal du mon få overtøj²⁰ fra? ... [hvor er dine sko?]²¹ ... Det er blevet et kæmpeproblem for skomagerne! Han er virkelig sulten, ham dér, men han har ikke dristet sig til at fedte for folk (*kolakeuein*).

18. Der er et ordspil på *Phryges* og *phrygana* 'pindebrænde'. Sokrates' og Euripides' mulige samarbejde og indbyrdes påvirkning er diskuteret i Christian Wildberg: 'Socrates and Euripides', s. 21-35 i Sara Ahbel-Rappe and Rachana Kamtekar (edd.): *A Companion to Socrates*. Oxford 2009.

19. Diogenes i Sokratesbiografien (2.18) – i øvrigt husker han forkert: Citatet stammer ikke fra *Skyerne*, men fra Aristophanes' samtidige, komediedigteren Telekleides (fr. 41), som altså også har brugt Sokrates i sin satire.

20. *Chlaina* er sammen med *himation* (kappe) og i modsætning til Sokrates' standardpåkledning *tribon* (vams) et finere klædningsstykke.

21. Der er tydeligvis sprunget nogle vers over, men for at næste vers skal give en komisk mening, må der have stået noget om manglende fodtøj.

Stereotyperne er delvis de samme: Sokrates er standhaftig, han har problemer med sit tøj, han er barfodet og sulten. Den sidste bemærkning om smiger er interessant, fordi den tilsyneladende roser Sokrates for ikke at gå på kompromis, vel underforstået sådan som andre ville have gjort i samme situation. Det er det eneste eksempel i hele komedielitteraturen på en positiv bemærkning om Sokrates. Den har lighedspunkter med Antiphons bemærkning til ham i Xenophons *Memorabilier* 1.6.11-15 (se oversættelsen af hele samtalen mellem dem i PSV IV side 18-19). Antiphons replik begynder sådan:

Jeg mener helt bestemt, at du er retfærdig, Sokrates, men klog dét er du ikke! Det tror jeg også du selv forstår – i hvert fald tager du ikke penge for at være sammen med nogen. Du skal ikke fortælle mig, at du ville forære din kappe eller dit hus væk – eller for den sags skyld noget andet, du ejer og mener er penge værd. Du ville heller ikke sælge det for mindre, end det er værd. Det er altså klart, at hvis du troede, at samværet med dig var noget værd, ville du ikke sælge det under værdien. Det kan godt være, du er retfærdig, fordi du ikke snyder folk af griskhed, men klog kan du umuligt være, når du kun ved noget om ting, der er værdiløse.

Eupolis

Eupolis var en anden af Aristophanes' konkurrenter. En anonym antik kommentar til *Skyerne* vers 96 skriver, at Eupolis kun sjældent omtalte Sokrates, men gjorde det med større bid end Aristophanes. Desværre er de eneste fragmenter med hentydninger til Sokrates uden kontekst. Eupolis fragment 395 drejer sig igen om beskyldningen for tyvagtig adfærd – her tilsyneladende under et symposion:

Da Sokrates havde accepteret at give et nummer, *epideixis*, sang han Stesichoros til lyreakkompagnement – alt imens han stjal vinkanden.

Taleren i Eupolis fragment 386 er også anonym, og det kan næppe afgøres, hvorfor Sokrates' handlinger omtales i fortid (Eupolis døde formentlig i kamp i slutningen af Den peloponnesiske Krig, dvs. flere år før processen mod Sokrates):

Jeg hader Sokrates det skrog og sludrehoved, som har spekuleret (*phrontizein*) over alting, men ikke bekymret sig om, hvor han skulle få noget at spise fra.

De sørgelige rester af de øvrige komediedigteres produktion viser på nogle områder lighedstræk med Aristophanes' karikatur af Sokrates. Der er desuden kommet et par yderligere træk til:

8. Sokrates har hjulpet Euripides med at skrive tragedierne

9. Han er standhaftig og griber ikke til smiger

Der er flere måder at forstå disse umiskendelige ligheder på. Der er for det første den mulighed, at alle komediedigtere har gjort nogenlunde de samme iagttagelser, hvad angår den historiske Sokrates. I så fald vil vi her kunne nærme os den historiske Sokrates, som ellers har det med at forsvinde mellem fingrene på den, der søger at fange ham. Den anden og, tror jeg, mere sandsynlige forklaring er, at de låner gode motiver fra hinanden. Når først figuren Sokrates (eller måske snarere personifikationen af den moderne samfundsnedbryder og snylter) er skabt, bliver det for de næste forfattere et oplæg til tema med variationer. Man kan sammenligne med de danske sommerrevyers faste nummer med Dronningen. Det er naturligvis objektivt rigtigt, at Margrethe II ryger cigaretter, går med store hatte og har en arkaisk dansk udtale (uden dog at bruge pluralis majestatis i andet end lovtekster), men både revyforfatterne og (mandlige) skuespillere som Ulf Pilgaard og Preben Kristensen har dannet skole for alle andre fremstillinger, og figuren har fået sit eget liv parallelt med Majestæten.

Aristophanes leverer selv et eksempel på genbrug. I Strepsiades' beskrivelse af Phrontisteriet og dets beboere hører vi, at verden er en ovn, og vi er kul (dvs. beboere inden i den osteklokkeformede verden). Nøjagtig det samme siger han om astronomen Meton i *Fuglene* vers 1000-1001. En antik kommentator til stedet bemærker, at Aristophanes' lidt ældre konkurrent Kratinos (fragment 153) gør nar af naturfilosoffen Hippon for at beskrive verden som en ovn. Dover foreslår meget plausibelt, at Aristophanes simpelthen

genbruger det ifølge menigmands verdensopfattelse absurde billede, først i *Skyerne* med et lån fra Kratinos, dernæst i *Fuglene* med et lån fra sig selv.

For filosofihistorikere med biografiske læsebriller har det altid været et problem, at Sokrates beskyldes for at være sofist og naturfilosof. Den engelske filosofihistoriker W.G.C. Guthrie har et meget tankevækkende (og ganske underholdende) afsnit²² om de krumspring, det 19. århundredes filosofihistorikere gjorde for at frikende deres helt for anklagerne i *Skyerne*, der naturligvis forudsætter, at Aristophanes har egentlig kildeværdi, men stort set lyver om alt, hvad der har med den virkelige Sokrates at gøre – mens de samtidig må mene, at den historiske Sokrates opførte sig ens gennem alle sine voksne leveår.

En sammenligning mellem de ni ovenfor nævnte punkter og listen over den sokratiske litteraturs karakteristika ved Sokratesskikkelsen i PSV IV side 21 viser både lighedstræk og forskelle. Den mest påfaldende er måske, at komediedigterne – eller rettere de citater, som senere forfattere har fundet interessante nok til at citere – ikke omtaler Sokrates' ydre med et ord, kun flagermusen Chairephon og de blege studenter. Dover bemærker,²³ at hvis han på det pågældende tidspunkt havde været så grim, som Alkibiades fremstiller det i *Symposion*,²⁴ ville det have været gefundenes Fressen for en komediedigter. Det er også klart, at komedierne interesserer sig mest for særheder ved levevis og adfærd, i særdeleshed hans og studenternes tøj og usoignerede fremtræden samt den sære vane med at gå barfodet – en vane Platon i øvrigt lader Sokrates bryde meget demonstrativt i forbindelse med Agathons gilde.²⁵ I vores sparsomme materiale er det dét træk, der oftest omtales. Det filosofiske tankegods er som før nævnt ikke nødvendigvis knyttet til filosofen Sokrates, men til en strømning i tiden, som komediedigterne mente at publikum ville tage afstand fra, og

22. W.K.C. Guthrie: *A History of Greek Philosophy* III (Cambridge 1969), side 359-363.

23. Kommentaren (se note 7), side xxxii-xxxiii. Man kunne indvende, at 'grimheden' sagtens kunne ligge blot i hans maske, men det kan vel kun gælde *Skyerne*, hvor Sokrates selv er på scenen.

24. 215b, jf. *Theaitetos* 143e, Xenophon *Symposion* 4.19 og 5.7.

25. *Symposion* 174a.

derfor inkorporerede i deres stykker, om end i langt mindre grad end de synlige særheder.²⁶

Konklusion

Hvad kan man nu slutte af disse iagttagelser? (1) Enten maler komediedigterne efter samme levende model, som hos sokratikerne bliver til erindringen om deres nu afdøde lærer, eller også (2) kopierer komikerne hinanden – hvorefter (3) sokratikerne til en vis grad genbruger komediernes fremstilling af denne figur. I eksemplet fra *Forsvarstalen* er det åbenlyst tilfældet, og der er vel intet mærkeligt eller odiøst i, at Platon eller andre skulle have ladet sig inspirere af scener eller bemærkninger i komedierne såvel som af de andre litterære genrer, se PSV IV side 24-41. Hermed være ikke sagt, at man skal forvente alle komediens karikerede træk genbrugt, omtalt eller omtolket hos næste generations forfattere: I særdeleshed optræder Sokrates aldrig som tyv, og hans tilhængere bor ikke i et phrontisterium og er ikke blege maddiker. Hvis denne tanke har noget på sig, og genanvendelsen altså er selektiv, kan det tjene til at vise, hvordan Platon igen og igen vender komediens udleveringer af Sokrates til en fremhævelse af heltens virkelige hensigter.

Aristophanes og hans konkurrerende kolleger kunne imidlertid ikke vide, at der 30-40 år senere ville opstå en ny litterær genre forfattet af Sokrates' elever, der var børn, da komedierne blev opført. Til gengæld kunne sokratikerne læse komedierne fra dengang og lade sig inspirere. Om de gjorde det mere end i det tydelige tilfælde *Skyerne*, kan vi ikke vide, men det er en overvejelse værd.

Hvordan det end hænger sammen, bliver indledningen til *Symposion* sat i et andet lys, når vi med komediernes billede af Sokrates in mente hører, at den utrættelige Aristodemos altid går barfodet, og at Sokrates i dagens anledning både har været i bad og har taget sandaler på; at Alkibiades i samme dialog citerer *Skyerne*,²⁷ og at Kallikles i *Gorgias* tilsyneladende parafaserer korets fordømmelse af Sokrates i *Frøerne* (note 16), for blot at nævne de allermest oplagte eksempler. Sådan må det også have været for den antikke

26. Diogenes Laertios har (3.26-28) en liste over komediecitater med en (temmelig uinteressant) omtale af Platon.

27. 221b, *Skyerne* v. 362.

læser, der med en større komedielitteratur til rådighed tilmed har haft et meget bedre grundlag for at more sig over lånene, end vi har.